
Є.Костик**ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНО-ПРИВАТНИХ ВИДАВНИЦТВ В
УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ 1920-х рр.**

В усі часи, коли існує цивілізація, діяли суспільно зумовлені органи цензури, нагляду, контролю. Важливу соціально-регулятивну функцію виконувала і продовжує здійснювати релігія, яка є і морально стабілізуючим фактором, виразником своєрідного етикету поведінки і життєдіяльності людей. Абсолютизація ролі цензури завершувалася утисками суспільного розвитку, про що свідчить середньовічна інквізиція, яка набула політико-ідеологічних ознак, а не лише переслідування відступників. У ХХ ст., коли постали могутні силові інститути державної влади, які захищали її організаційні, соціально-економічні та політичні основи, цензура перестала бути пасивною, виконуючи конкретно-регулятивні функції. Вона стала частиною карально-репресивної системи, обслуговуючи державні, а не суспільні інтереси.

Наявність у суспільстві жорсткої політичної цензури ущемляє його демократичні засади, а з другого боку віддзеркалює тоталітарний тип влади, громадянську незрілість і її схильність до диктатури. Історики вишукують критерії для з'ясування політичної природи тоталітаризму, зосереджують увагу на масових репресіях, хоча вони є наслідком панування монопартійної системи влади диктаторського типу. Органи радянської цензури 20-х рр., їхня діяльність і функції виявилися своєрідним суспільним барометром, котрий свідчив про високий і руйнівний тиск державних структур на соціально-професійні групи населення, особливо інтелігенцію, творчі спілки, кооперативні та приватні видавництва.

Актуальність цієї науково-історичної проблеми зумовлена специфікою трансформаційного процесу в Україні, характерними ознаками якого є подолання ідеології і практики тоталітарної системи, формування й утвердження демократичних інтересів в українському суспільстві ХХІ ст. Важливо проаналізувати та виявити раціональне, конструктивне і суспільно необхідне в діяльності цензури, а з другого боку збагнути політико-ідеологічні мотиви її деструктивності. В історіографії з'явилися статті, монографічні дослідження, збірники документів і матеріалів, які висвітлюють діяльність органів політичної цензури в суспільстві 1920-30-х рр.¹ Автор виокремив проблему функціонування кооперативних та приватних видавництв в УСРР 20-х рр., які перебували в полі зору "червоної цензури", щоб показати її безпосереднє

втручання в роботу самодіяльних видавництв, спростовуючи у такий спосіб поширену в історико-політологічній літературі ідеологеми про українське духовне відродження у 20-х рр..

Державні та кооперативно-приватні видавництва, особливо перспективні і щорічні плани друку книг, перебували під особливим наглядом цензури. Монопартійна політична система влади намагалася унеможливити “ідеологічний плюралізм” в суспільстві непівської відлиги, тому активізувала роботу цензурних органів. Для посилення контролю до видавничої справи держава намагалася вживати у цій галузі власну монополію, особливо за випуском книжкової продукції, тому 6 вересня 1920 р. Кооперативний комітет УСРР ухвалив постанову “Про об’єднання кооперативно-видавничої справи у республіці”, а вже 21 грудня 1922 р. було створено Всеукраїнську книготоргову спілку.² На засіданні малої колегії Головополітосвіти 26 грудня 1922 р., розглядалося питання про практичні заходи боротьби з розповсюдженням антирадянської літератури. Члени колегії ухвалили: посилити адміністративний тиск на видавництва зобов’язавши взяти їх пайовиками Головополітосвіту, Держвидав, КСМУ та “Книгоспілку”, предметом особливої уваги яких мала стати радянська література.³

Стосовно приватних видавництв – РНК УСРР розробив у жовтні 1921 р. спеціальні правила згідно яких кожне видавництво подавало Всеукрвидаву загальний видавничий план та отримати дозвіл на видання книг. Приватні видавництва обов’язково реєстрували статuti в органах НКВД.⁴ У Положенні “Про порядок розподілу друкованих видань” від 14 жовтня 1921 р. розкривалися основні правила розподілу різних друкованих видань. Тут зазначалося, що їх розповсюдження здійснювалося Всеукрвидавом та Держвидавом, а також приватними видавництвами в порядку виконання держплану. Націоналізовані книжкові фонди колишніх приватних власників належали Всеукрвидаву, котрий мав монопольне право купувати оптом видання у будь яких видавництвах. Приватним особам і кооперативам дозволялося відкривати підприємства для продажу друкованих видань за попереднім дозволом Всеукрвидаву, або його місцевих органів, які реєстрували підприємства, здійснювали нагляд за ними та за торгівлею книгами, ухвалювали рішення про їх ліквідацію, якщо порушували статут та норми діяльності, але за погодженням із судовими органами.

Діяльність кооперативних та приватних видавництв здійснювалася під жорстким контролем розгалуженої системи органів радянської цензури. Так, у грудні 1920 р. при Наркоматі освіти УСРР виникло головне управління з питань політосвіти – (Головполітосвіта), до функцій якого входила не лише політико-освітня робота в масах, а й цензура друку.⁵ 19 вересня 1922 р. було створене Центральне управління у справах друку при Головполітосвіті Наркомосу УСРР (ЦУД),⁶ яке займалося контрольноревізійними справами. Воно активно співпрацювало з органами Державного політичного управління (ДПУ). У другій половині 20-х рр., відбулася модернізація функцій ЦУДу. Так, 6 жовтня 1925 р. на підставі постанови РНК УСРР замість ЦУДу постав Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженню друкованих видань при Наркоматі внутрішньої торгівлі УСРР. Він займався регулюванням господарсько-економічної та торговельної діяльності громадських і власних видавничих підприємств та організацій по виданню, торгівлі і розповсюдженню друкованих видань. У березні 1928 р. Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженню друкованих видань було ліквідовано, а натомість виник Комітет у справах друку Наркомторгу УСРР, який 27 січня 1930 р. реорганізували у Комітет в справах друку при РНК УСРР.

Положення про Комітет в справах друку при РНК УСРР передбачало: планування та регулювання видавничої діяльності, координацію роботи паперової і поліграфічної промисловості, розповсюдження продукції видавничої галузі. Комітет мав організаційну структуру: голову, заступника голови та трьох членів, що призначалися урядом УСРР. Структура Комітету неодноразово змінювалася, ускладнювалася та розширювалася. У 1930 р. вона мала таку схему: управління, планово-економічна, книжкова, газетно-журнальна, паперова, поліграфічна, фінансово-звітна група, секретаріат, відділ кадрів, спец сектор. Комітет був безпосередньо підпорядкований РНК УСРР. Питання, які вимагали рішення у загальному масштабі, вирішувались через Комітет у справах друку при РНК СРСР у Москві, а також через постійне представництво УСРР при РНК СРСР. 8 січня 1933 р. постановою РНК УСРР Комітет було ліквідовано, а його функції були передані Бюро друку при Держплані УСРР.⁷

Кооперативні та приватні видавництва дозвіл на друк отримували від ЦУДу особливо це стосувалося видань з “чорного списку”. Так, 8 вересня 1923 р. кооперативне видавництво

“Друкар” звернулося до ЦУДу з проханням надати дозвіл на друк 50 тис. примірників читанки І. Лубенця, на що цензори погодили.⁸

Найпевніше почувало себе – Державне видавництво України (ДВУ), створення якого припадає на січень 1922 р.,⁹ ДВУ завжди мало переваги перед іншими видавництвами. У листопаді 1923 р. Держвидав повідомило ЦУД, що бажає видати чергову читанку І. Лубенця, яку зголосилося видрукувати кооперативне видавництво “Друкар”, посилаючись на пункт 9-тий інструкції РНК УСРР “Про порядок видання підручників та навчальних посібників”.¹⁰ Ця інструкція давала виключне право ДВУ друкувати будь яке видання, яке мало попит на книжковому ринку, навіть якщо воно належало іншому видавництву, особливо приватним чи кооперативним.

Державне видавництво України постійно давало про себе знати своїм конкурентам – насамперед кооперативним видавництвам. 30 листопада 1923 р. ЦУДу одержав скаргу від ДВУ, яке звинувачувало його у недотриманні декрету Наркомосу “Про видання підручників”, у порушенні ним чинного законодавства. Справа в тому, що ЦУД дозволив кооперативному видавництву “Пролетарій” видати по пільгових умовах підручники, наклад яких перевищував норму та ліміт для “Пролетарія”. Серед них виявилися підручники: Крубера “Географія Європи” – наклад 25 тис. примірн.; Вахтеров “Мир в рассказах” – (25 тис.), Троянівський “Природознавство” – (40 тис.).¹¹ ЦУДу змушений був дати пояснення Держвидаву.

Не завжди Центральне управління у справах друку дозволяло кооперативним та приватним видавництвам працювати. Так, у 1923 р. почало формуватися нове кооперативне видавництво в Харкові під назвою “Сміх”, яке планувало видавати гумористичний журнал “Жало”, але цензор дозволу не дав.¹² Тоді замість видавництва постав лише журнал. Його організаторами були: літератор-сатирик, член КП(б)У Н. Резанов, співробітник місцевої газети, член РКП(б) П. Танков, журналіст, співробітник журналу “Барабан”, безпартійний Д. Пчелін, співробітник гумористичного журналу “Будильник”, “Стрекоза” Є. Ландишев, співробітник місцевої газети, колишній співробітник журналів “Бич”, “Бомба” Н. Яков – обидва безпартійні.¹³ Діяльності “Жало” заважало ДПУ, яке було категорично проти створення подібних часописів тому що вони погано піддавалися цензурі.¹⁴

Особлива увага з боку ЦУДу та ДПУ приділялась членам КП(б)У, які працювали у подібних виданнях. Наприклад, 13 вересня 1923 р. підвідділ друку Агітпропу ЦК КП(б)у повідомив

ЦУД, що комуністи Н. Резанов і П. Танков не повідомляли про свою діяльність у контрреволюційному журналі “Жало”, не мали і дозволу на роботу у ньому, тому мали понести кримінальну відповідальність.

ЦУД повністю контролював видавничу галузь, знав про друковану продукцію, її наклад, про видавця, відстежував всі об’єкти, які були пов’язані з видавничою діяльністю.¹⁵ Якщо якусь інформацію було приховано з боку видавництва, то відразу на його адресу надходили листи від Центрального управління з вимогою про пояснення допущеного факту. Кооперативне видавництво “Пролетарій” мало право в будь-якому регіоні УСРР видавати свою продукцію, але на початку 1923 р. в Криму, який не належав до УСРР, опублікувало праці Я. Окуньова “Рождество, страсти и воскресение богов” та Н. Бухаріна “От крушения царизма до падения буржуазии”, порушивши норми закону, тому правління звітувалося і вибачалося перед ЦУД.¹⁶

Розбудовуючи “контрольно-ревізійну” бюрократичну систему у видавничій галузі, влада зіткнулася із кадровою проблемою, тому що кадри, не відповідали її вимогам. Тому, 5 січня 1923 р. Колегія Наркомосу постановила: “Дозволити Центральному управлінню в справах друку провести перегрупування своїх центральних і місцевих кадрів та проводити постійний перегляд і видачу дозволів на друк літературних творів”.¹⁷ Це дало право ЦУДу на початку 1923 р. розпочати тотальну роботу по вилученні контрреволюційних книг, особливо українських. Так, згідно висновків комісії, в яку входили: Павлик – голова Волинського відділення губполітосвіти, Шумський – голова Волинського губвідділення ДПУ, Розтоцький – голова Волинського губкому Агітпропу, нею було проведено огляд діяльності відділення кооперативного видавництва “Друкар” – на Волині, та виявлено і вилучено книги: Спекторського “Про основи державного права” – три примірники, Самойленка “Збірник поезій України 1884-1917 рр.” – теж три, Б. Грінченка “Іван Виговський, його життя й діяльність” – три, Слісаренко “Про державний лад” – чотири, Огієнко “Революція духу” – п’ять. Усі вилучені книги Комісія передала відділенням Губ.політосвіти у Волинській губернії.¹⁸ Така участь спіткала майже всі кооперативні та приватні видавництва УСРР. Зокрема, Донецьким відділенням ЦУДу станом на 26 квітня 1923 р. було вилучено 2013 книг, серед них 647 віднесли до групи книг антирадянського характеру.¹⁹

ЦУД також здійснював контроль над закордонною літературою. На кордонах були присутні представники які переглядали всю друковану продукцію.²⁰ 9 січня 1923 р. ним було встановлено порядок перегляду рукописів та друкованих видань, що надходили із-за кордону, згідно вимог якого дозволялось затримувати рукописи не більше 3-х днів, мінімум перегляду вважалось 4 аркуші – 2 рукописних і 2 друкованих (тимчасово аркушем вважався цілий твір). Видавнича продукція переглядалася політ-редакторами. На той час цю посаду обіймали: Шаховитський, Крамар, Словенко, Гальперин, які повинні були переглядати 10 аркушів на тиждень.²¹ Якщо видавництво бажало прискорити процес доставки книг із-за кордону, то воно могло одержати дозвіл Центрального управління. Наприклад, 20 квітня 1923 р. кооперативне видавництво “Книгоспілка” попросило ЦУД дозволити ввезти з-за кордону книги, при цьому було зазначено, що буде створена спеціальна комісія з представників Центрального управління у справах друку.²² Кожну книжку перевіряли згідно вимог цензури.

Велику проблему для кооперативних та приватних видавництв створював сам процес отримання ліцензій, який тривав від 7 до 10 днів (ліцензія надавала право видавництву за кордоном проводити операції по купівлі-продажу друкованої продукції). Малоєфективна робота поштових відділень затримувала надходження книг на декілька місяців.²³

Щорічно голова ЦУДу звітував про проведену роботу перед Колегією Наркомосу. Так, 3 липня 1923 р. нею був заслуханий звіт голови ЦУДу І. Кулика. Виявилось, що за період з 1917 р. по 1922 р. в Україні було видано українською мовою 3353 назви. “Українське друковане словоздавня вважалось зброєю мілко буржуазної антирадянської ідеології, – зазначав він, – за період революції радянська влада не змогла вирвати цю зброю з рук шовіністів”.²⁴ Серед тих видавництв, які видавали українську книжку, на перше місце поставив він Держвидав, а на друге – кооперативне видавництво “Рух”. Останнє було організоване українськими політичними партіями. Навіть на початку 20-х рр. керівництво здійснювали колишні українські есери. Голова ЦУДу Кулик підкреслив, “...що на час звітності у видавництві “Рух” вже працювало два комуністи, але вплив їхній там був непомітний. Велика кількість паїв видавництва знаходилася в руках установ та організацій, що керувалися комуністами – Українбанк, Кустарспілка, Сільський господар і тому завоювати апарат видавництва було не так важко...”.²⁵ На третьому місті знаходилось

кооперативне видавництво “Друкар”, яке також належало до категорії дореволюційних. Роботою видавництва керували колишні соціал-федералісти і зарекомендували вони себе тим, що видали 100 тис. примірників букваря Ч.І. Лубенця та ряд молодіжної літератури. Четвертої сходинки посідало кооперативне видавництво “Книгоспілка”, яке видало близько 20-ти примірників книг українською мовою, але його правління представляли комуністи. У кооперативному видавництві “Слово” працювали есери. Звітуючи перед членами Колегії Наркомосу І. Кулик зауважив, що: “...такі видавництва, як “Рух”, “Друкар”, “Слово” – це три кита на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що безперечно створює велику загрозу завоювання ними масового читача, але деякі міри ЦУД впровадив, а саме: він ввів нові видавництва, керівництво якими здійснюють комуністи - “Гарт”, “Червоний шлях” та ін., які мали на меті створити нездорову конкуренцію для вище згаданих видавництв і поступово витіснити їх з книжкового ринку.”²⁶ Видавництво “Гарт” було зареєстроване Головнокооперкомом та внесене до списку кооперативних організацій 2 квітня 1923 р.,²⁷ де вже були Держвидав, “Книгоспілка”, “Червоний шлях”. Для забезпечення книжкового ринку україномовною літературою працювало видавництво “Рух”, але його та інші (“Друкар”, “Слово”) контролювали чиновники ЦУДУ. Великі кооперативні видавництва поглинали малі, відтак на початку 30-х рр. залишились – “Пролетарій”, “Книгоспілка”, “Український робітник”, “Рух”. Вони виявилися повністю підконтрольні державним структурам тому реальної конкуренції державним видавництвам не створювали.²⁸

Контроль за діяльністю кооперативних та приватних видавництв здійснювало Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт), створене при Наркомосі УСРР згідно положення РНК УСРР від 22 червня 1922 р. Метою Головліту було об’єднання органів, у тому числі ЦУДУ 1925 р. До основних функцій Головліту відносились: перевірка рукописних, і друкованих творів, періодичних та колекційних видань, фотографій, малюнків, карт, плакатів, видача дозволів на право видання, формування списків друкованих творів, заборонених до друку, видання правил, інструкцій, розпоряджень, які були обов’язковими для органів друку, друкарень, бібліотек та книжкових магазинів. Головліт забороняв видання та розповсюдження таких творів, які б агітували проти радянської влади, розголошували військову таємницю республіки, збуджували громадську думку шляхом

розповсюдження неправдивих відомостей, провокуючих національний фанатизм, а також творів порнографічного характеру.²⁹ Завідуючого Головлітом призначала Колегія Наркомосу, а його двох помічників – відповідно Реввоєнрадою та ДПУ республіки. Місцеві органи Головліту відповідали центральним органам, хоча в губернських містах існували цензори, які призначалися Губернським відділом народної освіти, а затверджувалися Головлітом.³⁰

Маючи свого представника в Колегії ЦК КП(б)У, Головліт брав участь у розробці партійних директив в галузі друку, набув ознак та функцій єдиного центрального цензурного органу. Головліт співпрацював з: відділом преси ЦК КП(б)У, ДНМК НКО, Голов-реперткомом, Головнаукою, а також під загальним керівництвом ДПУ, яке контролювало надходження друкованої продукції з-за кордону.³¹

У продовж другої половини 20-х р. значно розширили функціональні обов'язки Головного управління у справах літератури та видавництва. До вищезазначених додалися ще такі: догляд за виконанням видавничих планів; розгляд питань про відкриття газет, часописів, книжкових видань, догляд за видавничою діяльністю, реєстрація окремих видань, вивчення книжкового ринку, вивчення літературних течій та характер друкованих творів України, бібліографічна розробка друкованої продукції УСРР та постачання книгосховищ республіки, що їх проводила Книжкова палата.³²

Згідно звіту Головліту найбільше продукції давали у 1925 р. ДВУ, кооперативні видавництва – “Пролетарій”, “Книгоспілка”, “Український робітник”, “Рух”, тобто останні переважали кількісно створюючи при цьому гідну конкуренцію на книжковому ринку. Слід зазначити, що це був справжній період розквіту діяльності кооперативних видавництв.³³

Головліт постійно скаржився до вищих органів, що більшість творів редагували та писали люди – “чужі” радянській владі. Серед таких “чужих” згадуються прізвища: М. Зеров, С. Єфремов, В. Підмогильний, М. Могилянський, Ніковський та ін.³⁴ За видання українських класиків у 1925 р. серйозно взялися такі кооперативні видавництва – “Книгоспілка”, “Рух”, “Слово”. Так, “Книгоспілка” видавала 20% дитячої літератури від усіх інших видань, адже в УСРР понад 85% цієї продукції надходило з Росії. Особливим попитом користувалася серія “Дитяча бібліотека”, де друкувались оповідання Б. Грінченка, М. Вовчка, С. Черкасенка, Маркевича.

Головліт відзначив одну негативну особливість – дитяча література погано редагувалася.³⁵

У 1926 р. видавництво “Рух” видало 65 назв, 307 друкованих аркушів, 97% від усієї кількості виданої друкованої продукції припадало на “Червоне письменство”. Тут на першому місці були класики, які йшли повним зібранням творів – В. Винниченко, І. Франко, Б. Грінченко. Твори редагували: Зеров, Лизанівський, Могилянський. Значне місце відводилося п’єсам: – Л. Старицької-Черняхівської та І. Карпенка-Карого. Головліт визнав, зокрема, п’єсу Л. Старицької-Черняхівської “Останній сніп” шовіністичною, а п’єси Карпенка-Карого – “Лиха іскра”, “Чумаки”, “Суєта суєт”, “страшенно сентиментальними” з “загальною мораллю”, нудними. П’єси нових авторів також піддавалися політичній ревізії. Зокрема, робота Г. Хоткевича “Слово о полку Ігоревім”, хоч і була написана досить талановито, вважалася ідеологічно невитриманою. Видавництво “Рух” друкувало переважно твори українських авторів виключно українською мовою.

Видавництво “Пролетарій” у 1926 р. спеціалізувалося на виданні соціально-економічної літератури, опублікувавши понад 200 назв книг загальним обсягом – 1329 друкованих аркушів. Книги стосувалися різної тематики, але в основному віддзеркалювали суспільно-політичне життя, постанови, звіти, положення ЦК КП(б)У та ВЦВК. Історичний підвідділ видавництва видрукував 20 назв книг, особливо про громадянську війну заохочуючи до цієї справи “червону професуру”. Важливе місце у видавництві відводилося серії про “Червоне письменство”. Робота велася у трьох напрямках: перевидання дореволюційної літератури, літературні переклади, друк сучасних авторів. Протягом 1926 р. було видано 93 назви, обсягом 538 друкованих аркушів. Більшість перекладів Головліт визнав малокваліфікованими, особливо “буржуазних письменників” – Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Михайло Івченко, Андрій Панів, Петро Ванченко, Євген Плужник³⁶ та багато інших письменників першого покоління, які у 30-х рр. попали під жорна терору.

Особливого нагляду Головліту заслуговували приватні видавництва, яких у 1926 р. діяло 11 – “Космос”, “Омега”, “Труд”, “Слово” (на-пів кооперативне), “Час”, “Сяйво”, “Горно”, “Маса”, “Наука и просвещение”, “Свет”, “Видавництво Гінзбурга”, що розташовувалися у Харкові, Києві, Полтаві, Одесі. Всі приватні видавництва Головліт поділив на дві групи: до першої потрапили ті, що переслідували виключно комерційні цілі, а до другої ті, що

об'єднували навколо себе літературно-політичні течії, відтак вважалися потенційно шкідливими. Серед організаторів приватних видавництв зустрічалися прізвища – Ніковського, М. Зерова, С. Єфремова, Могилянського, Атаманюка, Г. Хоткевича, Калиновича, Голоскевича, М. Рильського, що уособлювали так звану “Київську групу”.³⁷ Вони, на думку В.К. Кісюна, висловлювали незадоволення існуючим порядком, прямо боролися проти пролетарської ідеології, тим самим розкривали реалії буденного життя і показували читачеві, що звичайно не подобалося владним структурам.

Приватне видавництво “Час” Головліт вважав контрреволюційним, яке вдало використовувало прорахунки ДВУ. Так, за 1924-1926 рр. ним було видано 54 назви друкованої продукції. Однак Головліту не сподобався “Календар селянина” у якому були дані народження українських гетьманів, оголошення Універсалів УНР.³⁸ Видавництво видрукувало “Кобзар” Т.Г. Шевченка та “Енеїду” І. Котляревського.³⁹

Видавництво “Слово”, на чолі якого стояв академік Г.К. Голоскевич, а його членами були: П.П. Філіпович, О.К. Дорошкевич, М.К. Зеров, С.О. Єфремов, А.В. Ніковський, Б.В. Якубський та ін., члени Головліту визнали націоналістичним. Воно з самого початку свого існування, перебувало у “чорному списку” усіх цензурних органів і вважалося контрреволюційним, бо неодноразово його члени виступали проти ідеологічних основ радянської влади. Головліту не подобалося, що видавництво “робить спроби популяризувати активних контрреволюціонерів, ворогів радянської влади – видає книги Стебницького, колишнього міністра УНР, його малюють, як борця українського народу, який загинув за часів диктатури пролетаріату, скаржаться, що радянська влада не до оцінює таких діячів”.⁴⁰ Причина такого “розгулу”, на думку членів Головліту крилася у слабкості київського Окрліту, який складався з 3 чоловік, в результаті: “...чисельні книжки з контрреволюційним змістом потрапляють на ринок. Інколи видаючи книгу вони вміщували маленькі шифровки антирадянського характеру так було у книзі про художника Нарбута де в самому кінці вставили примітку, що радянська влада забороняє завозити книги з-за кордону і тому повний огляд біографії вони не в змозі зробити.”⁴¹ Станом на 1926 р. видавництво “Слово” видало 7 книг – вірші М. Драй-Хмари та М. Зерова “До джерел”, монографію С. Єфремова про І. Франка та ін. Книги були розраховані на інтелектуального читача.

Приватні видавництва, основним чином займалися перекладом літератури, тому, Головліт клопотав перед вищими органами влади про встановлення контролю за їхньою роботою, передбачив наступне: які твори підлягали або могли підлягати перекладу з ідеологічної точки зору, відтак і їх друкові.⁴² Своїм безпосереднім завданням Головне управління у справах літератури та видавництва вважало перевірку та контроль друкованої продукції. У 1925 р. було заборонено до друку твір Панаса Мирного “Жив – Жив”, пояснюючи тим, що автор показав національно-релігійні настрої героя хлопчика-пастуха, і говорив про розп’яття Христа Жидами, відтак на думку членів Головліту, він негативно впливав на світогляд. Критики зазнав і твір І. Котляревського “Ода про князя Куракіна” у якому на переконання членів Головліту, проводилася феодальна ідеологія. Був заборонений і твір В. Златовратського “Белый старичок”, який містив релігійно-містичний зміст, а збірник анекдотів М. Асхеновського визнали “міщанськими і не розумними анекдотами”, казка “Червона шапочка” ідеологічно невитриманою казкою.⁴³ На початку 1927 р. Головліт значно посилив контроль над виданнями кооперативних та приватних видавництв. Упродовж січня-лютого 1927 р. до списку заборонених книжок потрапили: “Кобзар” Т.Г. Шевченка, що був виданий видавництвом “Час”, його наклад становив 10000 примірників, поза як цензурі не сподобалася передмова С. Паначина, яка відображала контрреволюційні заклики. Також були заборонені вибрані твори О. Стороженка, передмову до яких написав С.В. Шамрай, але були видані “Книгоспілкою” тиражем 5000 примірників. Головліт запропонував доповнити передмову більш критичним аналізом історичних подій. Подібна ситуація склалася з творами П. Куліша, І. Франка. Особливо не сподобалось Головліту вступна стаття Дорошкевича до них автор якої цензуру, що не дає розвиватися українській науці.⁴⁴

Враховуючи напрямок роботи кооперативних та приватних видавництв у грудні 1926 р., Головліт заборонив їм видавати твори українських класиків передавати цю справу державному видавництву, яке мало зосередити навколо себе коло письменників.⁴⁵

В листопаді 1922 р. виник ще один цензурний орган, сферою діяльності якого став контроль за видавництвом та рецензуванням учбової літератури в галузі соціального виховання, політичної та професійної освіти – Центральний методологічний комітет при Наркомосі (ЦМК). 20 березня 1923 р. згідно наказу Наркомосу УСРР його очолив А. Машкін.⁴⁶ ЦМК складався з представників Методкомів

соціальної, професійної та політичної освіти, займався розробкою та узгодженням питань, які торкалися діяльності одночасно двох, або трьох Главків Наркомосу. Він складав видавничі плани, кошторис, забезпечував підручниками, переймався соціально-професійною та політичною освітою суспільства, керував справами видання та розповсюдження посібників. Необхідно зауважити, що постанова РНК УРСР 1923 р. “Про порядок видання навчальних посібників” передбачала друк учбових посібників лише з дозволу ЦУДу та його місцевих органів, а також з висновками ЦМК. ЦУД зобов’язаний був разом зі своїми філіями передавати ЦМК одержані від авторів рукописи підручників у триденний строк. Особи, які були винні в порушенні цього положення, притягувалися до відповідальності, а видані ними посібники конфісковувалися. Рукописи необхідно було надсилати до ЦМК з відповідними рецензіями. Список рецензентів встановлювався також ЦМК, але затверджувався Колегією Наркомосу. На переглянутій літературі Методком ставив позначки: “Рекомендовано”, “Допущено”, “До друку не допускається”. ЦМК, як центральний орган НКО, розглядав справи переважно лише принципового значення, вирішення яких відбувалося у трьох секціях: Методкомів соцвиху, політосвіти та профосвіти і чотирьох комісій: навчальних планів та програм, підручників, суспільствознавства, наукової організації праці. Згодом кількість цих комісій поповнилася ще двома – в галузі художньої літератури та фізкультури. У березні 1929 р. постановою НКО було скасовано порядок, коли рішення про друк видавалися ЦМК безпосередньо видавництвам та авторам. Відтоді вказівки про рецензування книжок для ЦМК стали надходити лише від Головліту.⁴⁷

У січні 1924 р. було створено Всеукраїнське бюро радянсько-партійних та суспільно-кооперативних видавництв, метою якого, стало: проведення партійних директив в галузі книговидавництва та книготоргівлі; витіснення приватного капіталу; об’єднання існуючих та в майбутньому створених радянсько-партійних та суспільно-кооперативних видавництв УСРР; регулювання відносин як між окремими видавництвами УСРР, так і тими, що перебували за її межами; створення необхідних для нормальної роботи видавництв фінансових, виробничих та торговельних умов. Бюро діяло при відділі друку ЦК КП(б)У, до складу якого входили радянсько-партійні та суспільно-кооперативні видавництва. Від кожного видавництва при Бюро був повноважений представник, а для кожного його члена були обов’язковими його постанови.

Основний капітал Бюро формувався із щомісячних внесків його членів, величина яких залежала від видавництв, обсягу друкованої продукції. Фундаторами Бюро були: ДВУ, державне видавництво “Червоний шлях”, кооперативні видавництва “Книгоспілка” та “Пролетарій”.⁴⁸ На початку 1925 р. до Бюро увійшло кооперативне видавництво “Український Робітник”. Всього до цього органу входило 39 видавництв з Москви та 34 з інших міст.⁴⁹ Між видавництвами кредити, що надходили з державної скарбниці на видавничу галузь, розподіляло Бюро. Їх надавали переважно тим видавництвам, що входили до нього, а приватні видавництва були поза увагою. Тобто тут прослідковується проста схема, якщо кооперативне видавництво отримувало різноманітні пільги, а також кредити, то воно обов’язково мало стати членом Бюро. Цей орган був з ініційований державою для того, щоб об’єднати всі наявні видавництва в одному керівному центрі. Централізація цієї справи була завершена у 1930 р., коли постало Державне видавниче об’єднання України (ДВОУ).⁵⁰

При Бюро діяла спеціальна комісія, яка досліджувала видавничу діяльність. Так, 4 грудня 1924 р. на її засіданні було розглянуто питання, яке стосувалось приватних видавництв. За даними, які надійшли до Бюро на 1 червня 1924 р. на приватні видавництва припадало – 1914 назв, обсягом 7208 друкованих аркушів, з них на белетристику приходило – 30%, на прикладні науки – 12%, протягом року було заборонено до друку 75 назв. На цей час приватні видавництва розпочали видавати соціально-політичну літературу. Більшість приватних видавництв працювали під виглядом кооперативних і навіть входили до кооперативних об’єднань. Приватне видавництво мало у штаті 5-6 чоловік, в основному родичів. Кооперативна форма допомагала їм отримувати пільги та уникати оподаткування суб’єкта підприємницької діяльності. Вони купували папір у Папір тресті, а друковану продукцію приватний видавець збував через радянські та партійні видавництва. Переваги приватного сектору крилася у мобільності його апарату, який швидко реагував на будь-які економічні зміни. 15 травня 1924 р. Бюро затвердило постанову щодо приватних видавництв. В ній зазначалося: “Констатуючи наявність у приватно-видавничій продукції антирадянських ідеологічно небажаних проявів, вважати за необхідне посилення політконтролю та цензури по відношенні до приватно-видавничої продукції, а також не допустити будь яких стосунків між членами Бюро та приватними видавництвами, вивчити видавничу продукцію

приватних видавництв за допомогою якої вони тримаються на книжковому ринку та дати суспільству подібну продукцію”.⁵¹

Верховним політичним куратором всієї цензурної системи в республіці був ЦК КП(б)У, до якого інколи зверталися за допомогою кооперативні видавництва. Наприклад, 30 липня 1923 р. видавництво “Пролетарій” просило вирішити суперечку між ним та Головною кооперативною комісією, яка полягала в тому, що Головний кооперативний комітет відмовив у реєстрації його статуту, як кооперативного закладу, причиною чого стала наявність серед упорядників державних структур. Члени Правління “Пролетарія” апелювали до існування подібних кооперативних видавництв, зокрема “Московського Робітника”, “Прибой”, “Бакинського Робітника” – статуту яких ухвалили за короткий термін. Проблему з “Пролетарієм” вирішили на його користь наступного місяця на засіданні ЦК КП(б)У.⁵²

До цензурних органів в УСРР слід віднести Колегію відділу преси. 3 квітня 1927 р. на засіданні Колегії розглядалося питання, яке стосувалося приватних видавництв. Так, згідно даних, що надійшли до Колегії, виявилось, що за останній час кількість приватних видавництв почала неймовірно зростати, чому сприяла їхня тактика та вміння пристосовуватися до ситуації допомагали в цьому. Колегія визнала, що в цьому відношенні погано працює Головліт, який не справляється зі своєю роботою і дає можливість розвиватися приватним видавництвам, які розповсюджують “шкідливу” для суспільства літературу. Особливий акцент колегія зробила стосовно видавництв – “Космос” та “Светоч”. Було вирішено скласти комісію, яка керуючись висновками Головліту та Комітету в справах друку, мала викласти свої міркування щодо приватних видавництв та підпорядкування їх Колегії відділу преси.⁵³ Невдовзі колегія повідомила Головліт, що має наміри ліквідувати приватне видавництво “Светоч”. Причиною прийняття такого рішення стали загострення відносин між видавництвом та вищими цензурними органами. Головліт навіть звернувся до прокуратури та ДПУ за відповідною політичною підтримкою. Проблема полягала у самій системі видавничої діяльності цього підприємства, яке будучи приватним в основному орієнтувалося на потреби ринку, видавало дефіцитну літературу, хоч і малим накладом, що суперечило державним вимогам і стандартам.⁵⁴ У 1927/28 р. кількість приватних видавництв зменшилась бо були ліквідовані видавництва – “Труд”, “Утодік”, пізніше “Слово” та “Космос”.

Деякі справи Головліт обговорював з Наркомосом. 16 березня 1928 р. до М.О. Скрипника від Головліту надійшов лист з приводу видавничої діяльності новоствореного кооперативного видавництва “Культура и труд”, головою правління якого був Н.М. Осипович. Видавництво ще не зареєструвало свій статут, але документація вже була подана до Головокооперкому, але його видавничий план був переглянутий Головлітом, ухваливши його загалом. Лише деякі пункти він вимагав змінити. Це стосувалося загальної типізації видавничої галузі, згідно якої всі видавництва повинні видавати літературу лише одного стандарту, який був визначений державними органами. Наркомосвіти мав викласти міркування стосовно подальшої роботи видавництва “Культура и труд”,⁵⁵ яке у 1928 р. планувало видавати книги за серіями: технічно-виробнича література; кустарні ремесла; довідники, конспекти, підручники по програмі загальноосвітніх курсів; біографії вождів пролетаріату; книги по єврейському питанню; книги для вивчення іноземної мови.

На початку 1926 р. значно активізував свою “цензорську” роботу Державний науково-методичний комітет, який очолював заступником Наркомосу Я.П. Ряппо.⁵⁶ При ньому діяли комісії: кваліфікаційна, художня, комісія по роботі з підручниками, а також спеціальна комісія, яка займалася складанням дитячої енциклопедії.⁵⁷ ДНМК мав секції – Наукпедком – головою якої був професор І.П. Соколянський, а Методком профосвіти та політосвіти очолював М. Зотін.⁵⁸ Особливу увагу привертає Комісія по роботі з підручниками, до якої надходили друковані варіанти підручників та рукописи.⁵⁹ Вона почала свою роботу у 1926 р., яка стосувалася перегляду рукописів підручників та рецензування.

На ДНМК покладалося завдання підібрати у 1927-28 рр. найкращий підручник, щоб на його основі скласти зразковий, а також розробити відповідні принципи та стандарти. Для цього відбувся підбір авторів з суспільствознавства, Розглядалися стандарти навчальних посібників, поглибились вимоги до рецензування.⁶⁰ Науково-педагогічний комітет, розробив проект резолюції “Про стандартизацію підручників”, який 18 липня 1927 р. подав на обговорення ДНМК. Згідно цього передбачалося, що поряд з допущеними цензурою підручниками старого зразку, вводились нові, які повинні були витіснити старі.⁶¹

Навчальну літературу у 1925-1927 рр. видавали: ДВУ – понад 190 тис., кооперативне видавництво “Пролетарій” – 59,7 тис., “Український робітник” – 28,9 тис. примірників.⁶² ДНМК контролював

видавничі плани кооперативних та приватних видавництв. Так, у 1926 р. згідно його висновків, видавничий план “Українського робітника” на 1927/28 р. був визнаний занадто “роздутим”, тому його необхідно було скоротити у два рази. Скороченню підлягала художня література до 300-400 друкованих аркушів, а залишалися лише ті назви, які тематично відповідали робітникам. Плани професійної літератури мали поповнити брошури на професійну тематику, з проблем загальнокультурної та політичної роботи. Було прийняте рішення включити ряд назв з теорії та історії профруху українською та російською мовами.⁶³ Був розглянутий також і видавничий план кооперативного видавництва “Книгоспілка”, зазначивши, що продукція “Книгоспілки” у 1926/27 р. становила 405 назв, обсягом 2083 друк. арк., та 4 млн. примірників. У видавничих планах “Книгоспілки” на 1927/28 р. було заплановано видати 463 назви, 2261 друк., арк., та наклад 3 млн. примірників, тобто зменшення проти минулого року становило на 998900 примірників. “Книгоспілка” планувала і на далі зниження друку. Члени ДНМК зазначили, що “Книгоспілка” поступово перетворюється на комерційну організацію і прагне до видання рентабельної літератури. Коло співробітників кооперативного видавництва постійно поповнювало найбільш кваліфікованими кадрами.

Особливі вимоги стосувались рецензентів, які дотримувались резолюцій ДНМК. Рецензент мав вивчити рукопис навчальної літератури і дати йому науково-методичну, літературну та політичну оцінку. Автор не повинен знати рецензента до надання рецензії ДНМК. Рецензенти обиралися зі складу кращих педагогів, професорів, учених, що працювали в установах соцвиху.⁶⁴ Для рецензентів художньої літератури були окремі інструкції, які вимагали від них вичерпної оцінки рукопису, щоб ДНМК зміг зробити свої висновки. Рецензія вказувала назву книжки, прізвище автора, кількість сторінок, зміст, позитивні та негативні сторони, оцінку з художньої, педагогічної та політичної якості, її наявність на ринку, чим відрізняється від інших книжок, для дітей якого віку вона належить, які корективи слід внести.

Наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований, а кооперативних видавництва згідно постанови РНК УСРР від 21 серпня 1930 р. перейшли до Державного видавничого об'єднання України.⁶⁵

Таким чином, протягом 20-х років в Україні поступово сформувалася структура органів політичної цензури, які діяли в НКО УСРР та окремі інститути, здійснюючи контроль за

найрізноманітнішими сферами духовного життя суспільства, особливо друкованим словом. Діяльність кооперативних та приватних видавництв була завжди під наглядом владних структур. Історичний розвиток радянської цензури показує, що її апарат постійно видозмінювався та доповнювався новими органами і остаточно сформувався наприкінці 20-х рр. Так, якщо за часів “воєнного комунізму” основними цензурними органами були Головополітосвіта при НКО УСРР та ДПУ то вже у період непу з’являються при Наркомосі: ЦУД, Головліт, НМК, ДНМК, Головрепертком та ін. Ці органи проводили постійний нагляд за друком, піддавали ідеологічній обробці твори, надавали дозвіл на право видання, вирішували долю видавництв, видавали правила, інструкцій, розпорядження, які були обов’язковими для органів друку, друкарень, бібліотек та книжкових магазинів. Всі ці органи перебували під контролем партійного апарату, їхній склад формувался переважно з членів партії. Вже в середині 1920-х років контроль за друком з боку партії був повним і всеосяжним.

- ¹ Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения. 1917-1991. – М., 420 с.; История советской политической цензуры. Документы и материалы. – М., 1997. – 398 с.; Масенко В.В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. - №6. – С. 81-90; Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992.- 176 с.; Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.; Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923 рр.) – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 49 с.; Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. – 2-ге видання доповнене. – К.: Фенікс, 1993. – 550 с.
- ² Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) // АН УССР.Институт истории; Сост. С.А. Кокин и др.; Отв. Ред. С.В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1989. – С.96.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. – 922. – Арк. 1.
- ⁴ Там само. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 22.
- ⁵ Ківшар Т.Український книжковий рух, як історичне явище (917-1923).- К.: Логос, 1996. С. 158.
- ⁶ ЦДАВО України. – Ф.555. – Оп. 1. – Передмова. – Арк. 1.
- ⁷ Там само. – Арк. 2.

8. Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. Спр. 976. – Арк.. 211.
9. Молодчиков О.В. Книга Радянської України. – К.: Політвидав України, 1974. С. 54.
10. Там само. – Арк.. 176.
11. Там само. – Арк. 316.
12. Там само. – Арк. 219.
14. Там само. – Спр. 980. – Арк. 24.
15. Там само. – Спр. 976. – Арк. 42.
16. Там само. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 5.
17. Там само. – Оп. 3. – Спр. 979. Арк. 7.
18. Там само. – Спр. 980. – Арк. 7.
19. Там само. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 13.
20. Там само. – Арк. 9.
21. Там само. – Оп. 3. – Спр. 976. – Арк. 168.
22. Там само. – Арк. 304.
23. Там само. – Оп. 2. - Спр. 928. – Арк. 31.
24. Там само. – Арк. 31.
25. Там само. – Арк. 31.
26. Там само. – Ф. 271. – Оп. 1. - Спр. 103. – Арк. 17 зворот.
27. Там само. – Ф.166. – Оп. 6. – Спр. 724. – Ар. 109.
29. Там само. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. – 920. – Арк.. 16.
30. Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р. – К.: 1994. - С.165.
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 724. – Арк. 9.
32. Кізюн В.К. Вказана праця. – С. 168.
33. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 724. – Арк. 2.
34. Там само. – Арк. 4.
35. Там само. – Спр. 724. – Арк.. 30.
36. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. С. 411.
37. ЦДАВО України. – Ф. 166, - Оп. 6. – Спр. 724. – Арк.. 104.
38. Там само. – Арк.. 106.
39. Там само. – Арк. 55.
40. Там само. – Арк. 55.
41. Там само. – Арк.. 107.
42. Там само. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк.. 363.
43. Там само. – Ф. 166, - Оп. 6. – Спр. 724. – Арк.. 115.
44. Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 691. – Арк. 2-3.
45. Там само. – Ф. 166, - Оп. 6. – Спр. 724. – Арк.. 66.
46. Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 467. – Арк. 5.
47. Кізюн В.К. Вказана праця. – С. 174.
48. Там само. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк.. 27.
49. Там само. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1027. – Арк.. 7.
50. Там само. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк.. 85.
51. Там само. – Арк. 346-348.
52. Там само. – Ф. 174. – Оп. 2. - Спр. 10. – Арк. 1.

-
53. Там само. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 32.
  54. Там само. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 546. – Арк. 109.
  55. Там само. – Оп. 8. – Спр. 546. – Арк. 35.
  56. Там само. – Оп. 7. – Спр. 660. – Арк.. 129.
  57. Там само. – Оп. 6. – Спр. 682. – Арк.. 91.
  58. Там само. – Спр. 705. – Арк.. 113.
  59. Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 660. – Арк. 150.
  60. Там само. – Арк. 115.
  60. Там само. – Арк. 206.
  62. Там само. – Арк.. 188.
  63. Там само. – Оп. 7. – Спр. 660. – Арк.. 63.
  64. Там само. – Ф. 166, - Оп. 6. – Спр. 682. – Арк.. 208.
  65. Нечаєв М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті. – 1927. - №3. – С. 144.